

Afgerond Onderzoek

Operatie Safehaven

Het Safehavenprogramma werd in 1944 opgestart toen de Geallieerden signalen kregen dat Duitsland bezig was in het neutrale buitenland een veilige haven te zoeken voor zijn goud, patenten, technische know how etc. Doel: financiering van een renaissance van het nazisme zodra de tijd weer rijp was. Operatie Safehaven moest dit verhinderen en ervoor zorgen dat Duitse eigendommen beschikbaar zouden komen voor herstelbetalingen en de wederopbouw van Europa.

onderzoeker: Dr. G.Aalders

verband: NIOD onderzoeksprogramma

looptijd: 2003-2006

Meer informatie

In het voorjaar van 1944 kreeg de Amerikaanse inlichtingendienst Office of Strategic Services (OSS) steeds meer signalen dat politieke en economische kopstukken uit Nazi-Duitsland voorbereidingen troffen om naar het buitenland te vluchten. De Amerikanen waren ervan overtuigd dat er een nieuwe oorlog werd voorbereid nog voordat de Tweede was uitgewoed. Aan het begin van de 21e eeuw - meer dan een halve eeuw later - doet ons die opvatting absurd aan. Maar de Amerikanen hadden de geschiedenis van het Duitse militarisme na de Eerste Wereldoorlog diepgaand bestudeerd. Onderzoeken van senaatscommissies hadden aangetoond dat Duitsland direct na afloop van de Wereldoorlog in 1918 was begonnen met de opbouw van een nieuw leger. Ook was bekend dat de Duitse industrie al meteen na de oorlog een doordacht herbewapeningsprogramma in de steigers had gezet. Dat alles uiteraard in het diepste geheim. Het vredesverdrag van Versailles (1919) stond Duitsland een legertje toe van 100.000 beroepsmilitairen (de Reichswehr) maar de wapenindustrie was in zijn geheel verboden. 'Versailles' werd op vele en vaak ingenieuze manieren omzeild; het om de tuin leiden van geallieerde controlecommissies werd een sport. Operatie Safehaven, die in 1944 werd gelanceerd, moest voorkomen dat een vergelijkbare herbewapening zich na de Tweede Wereldoorlog zou herhalen. Toch is er nooit iets van betekenis over deze intrigerende operatie – die in alle uithoeken van de wereld zijn sporen heeft nagelaten en in miljoenen documenten werd vastgelegd – gepubliceerd.

De geschiedenis van Operatie Safehaven – een misleidende naam omdat ze juist was bedoeld om te voorkomen dat de nazi's een veilige haven zouden vinden – is onmogelijk te begrijpen zonder achtergrondkennis van de heimelijke wederopbouw van het Duitse militaire potentieel na de Eerste Wereldoorlog. Daarom zal in deze studie uitgebreid op de vrijwel onbekende, maar fascinerende geschiedenis van geheime herbewapening en oorlogsvoorbereiding worden ingegaan.

De periode 1919 - 1933

De Vrede van Versailles was een gedicteerde vrede, opgelegd door de overwinnaars, die voor de verliezer slecht en – zo men wil – onrechtvaardig uitpakte. Versailles dicteerde dat Duitsland werd gedemilitariseerd. De Reichswehr, het kleine beroepsleger, voelde zich door de afgedwongen minuscule omvang in het diepst van zijn eer gekrenkt en de Duitse industrie was vanzelfsprekend woedend over het verbod om goederen van (semi) militaire aard te produceren. De chef van de Reichswehr, generaal majoor Hans von Seeckt, nam het initiatief om het 'gif van Versailles' – zoals hij de ontwapeningsclausules noemde – te 'neutraliseren', en hij heeft dat met veel succes gedaan. Duitsland sloot overeenkomsten op militair gebied met de Sovjet-Unie, de andere paria van Europa. De technisch onderontwikkelde Sovjet-Unie wilde profiteren van de geavanceerde Duitse technologie, in ruil waarvoor ze productievoorzieningen beschikbaar stelde. De Duitse wapeningsindustrie ging het in

deze periode niet zozeer om winst dan wel om de instandhouding en uitbreiding van zijn technische kennis. De verdragen tussen Moskou en Berlijn voorzagen in de oprichting op Sovjet-territorium van opleidingscentra voor piloten en tankbemanningen. Daarnaast stelde Moskou faciliteiten ter beschikking om nieuwe gifgassen, explosieven, tanks, vliegtuigen en geschut te ontwikkelen en te testen. Vanuit het besef dat kennis en know-how niet verloren mochten gaan, heeft de Duitse wapenindustrie de kans aangegrepen om in de Sovjet-Unie van Lenin oude technieken te perfectioneren en nieuwe te ontwikkelen. De financiering van deze projecten vond plaats met medewerking van zowel de Duitse als de Sovjet regering. Bedrijven die zich met meer of minder succes in het Sovjet-avontuur hebben gestort waren JUNKERS (vliegtuigen), KRUPP en RHEINMETALL (munitie en bewapening), IG FARBEN (chemie, munitie en gifgassen) ZEISS (militaire optiek), de kolen- en staalfabrikanten STINNES en GUTEHOFFNUNGSHÜTTE, BLOHM & VOSS (scheepsbouw) en vliegtuigbouwer ALBATROSWERKE. De productie van gifgassen werd in handen gelegd van een Sovjet-Duitse joint venture BERSOL AG.

Ook elders in Europa ontplooiden Duitse bedrijven grote activiteiten en produceerden daar de goederen die ze in Duitsland niet mochten maken. In Nederland, waar KRUPP zich bij een ingenieursbureau had ingekocht, ontwikkelde het bedrijf onderzeeërs die in Rotterdam (bij de werf FEIJENOORD), Finland of Spanje werden gebouwd. Duitse marinebemanningen werden in Finland en Spanje maar ook in Turkije, opgeleid. KRUPP ging voorts nauwe betrekkingen aan met de Zweedse wapenfabriek BOFORS en heeft in Zweden met succes nieuwe soorten geschut en munitie ontwikkeld en geproduceerd. Vliegtuigbouwer JUNKERS vestigde zich behalve in de Sovjet-Unie ook in het Zweedse koninkrijk en ontwikkelde daar de 'K 47', waaruit de gevreesde duikbommenwerper JU-87 (de 'Stuka') zou voortkomen, en collega DORNIER bouwde zijn vliegtuigen in Konstanz, pal over de grens met Zwitserland. Dat land was overigens (net als Nederland) een geliefde vestigingsplaats van Duitse wapenfabrikanten. In Nederland streken ook een aantal Duitse banken neer om al die buitenlandse activiteiten te kunnen financieren. In Londen, de financiële wereldmarkt van toen, konden de banken (vaak nauw gelieerd aan de grote industriële concerns) na Versailles niet meer terecht. Behalve KRUPP hebben ook bedrijven als ZEISS, SIEMENS (militaire elektronica en vuurleidingsystemen), LEICA (militaire optiek) en DORNIER zich in Nederland gevestigd. Aan de bedrijfsnaam viel de Duitse invloed meestal niet af te lezen. Zo had SIEMENS een overeenkomst gesloten met HAZEMIJER-APPARATEN in Hengelo en opereerde sindsdien onder de naam HAZEMIJER-SIGNAAL. We beperken ons wat Europa betreft tot deze voorbeelden. In de Verenigde Staten waren Duitse bedrijven als BOSCH (elektronica), SCHERING (farmaceutica), KRUPP, RÖHM & HAAS (plastics) en niet te vergeten IG FARBEN diep in de Amerikaanse economie gepenetreerd. Alle genoemde concerns bestaan heden ten dage nog, al werd IG FARBEN na de Tweede Wereldoorlog opgedeeld in een aantal bedrijven waarvan BASF, HOECHST en BAYER de bekendste zijn.

In vrijwel alle gevallen werd gebruikt gemaakt van stromannen om de identiteit van de werkelijke Duitse eigenaars te verhullen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren veel Duitse dochterondernemingen in de VS als vijandelijk bezit geconfisqueerd en verkocht. Na verloop van tijd zagen de moederbedrijven hun kans schoon om via intermediairs hun dochters weer terug te kopen. Daarbij werd gebruik gemaakt van ingewikkelde technieken want de identiteit van de eigenaar moest immers geheim blijven. Dit verschijnsel dat in het Engels cloaking heet en in het Duits met *Tarnung* wordt aangeduid, zal in het boek uitvoerig onder de loep worden genomen. Cloaking is van groot belang geweest voor de penetratie van Duitse concerns in buitenlandse economieën. Aanvankelijk - in de jaren twintig - waren handelstechnische, fiscale en monetaire motieven de belangrijkste drijfveer achter de camouflage van Duitse bedrijven in het buitenland. Oorlog speelde in dat stadium nog geen rol, maar dat werd met het naderen van 1939 en de snel groeiende kans op oorlog anders. Er zijn legio manieren om bedrijven en ander bezit (aandelen, patentrechten, trade marks etc.) zodanig te camoufleren dat ze niet langer als (bijvoorbeeld) Duits eigendom worden herkend. Vaak werd de hulp ingeroepen van 'vertrouwensmannen' (bijvoorbeeld burgers van het gastland waarmee contractuele afspraken waren gemaakt), genaturaliseerde Duitsers die de nationaliteit van het gastland hadden aangenomen, of burgers van neutrale landen omdat hun bezit in oorlogstijd niet kan worden geconfisqueerd.

De periode 1933 – 1940

Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, kon Duitsland over technologie en know-how beschikken die het niet zou hebben gehad als de industrie zich aan de bepalingen van Versailles had gehouden. Het verklaart ook (deels) waarom Duitsland in relatief korte tijd een imponerende bewapeningsindustrie, leger, luchtmacht en marine kon opbouwen. In de periode 1933 – 1940 werd voortgeborduurd op productiemethodes die in de voorafgaande periode waren ontwikkeld en dankzij welke Duitse kartels als IG FARBEN en KRUPP zich een sterke positie konden verschaffen in een aantal buitenlandse economieën. In deze studie zal vooral worden ingegaan op de situatie in de Verenigde Staten. In geen ander land zijn Duitse kartels zo diep in de nationale economie gepenetreerd als in Amerika. Een van de gevolgen was dat Amerika zich bij het uitbreken van de oorlog geconfronteerd zag met forse tekorten van strategische goederen die zo verontrustend waren dat de Senaat in 1941 een speciale onderzoekscommissie instelde om de oorzaken te achterhalen. Voorzitter werd senator Harry S. Truman, die Roosevelt in 1945 als president zou opvolgen.

De Duitse chemische en zware industrie behoorde tot de meest geavanceerde van zijn tijd. Rond het begin van de 20e eeuw was er een technische revolutie op gang gekomen die een scala van nieuwe producten en productietechnieken had voortgebracht. Van groot belang was dat omstreeks die tijd producten en vindingen - anders dan voorheen – door middel van patentrechten konden worden beschermd. Vooral, maar zeker niet uitsluitend, de bedrijven die zich bij het IG-FARBEN-kartel aansloten, hebben een groot aantal patenten verworven. Om de concurrentie de loef af te steken, waren de patentrechten en de terreinen waarop de patenten van toepassing waren zo ruim geformuleerd dat het voor de concurrentie nog nauwelijks zinvol was om eigen onderzoek te verrichten. Immers, de kans dat een vinding na grote investeringen in research niet kon worden gepatenteerd omdat het inbreuk maakte op een of ander IG-patent was zo groot, dat een bedrijf liever koos voor een overeenkomst met IG FARBEN, gekoppeld aan het recht om producten in licentie te vervaardigen. De agressieve patentpolitiek van deze Duitse monopolist werd spreekwoordelijk. De techniek die aan de productie van kleurstoffen ten grondslag ligt, is dezelfde als die welke wordt gebruikt voor de fabricage van een hele reeks producten: medicijnen, munitie, explosieven, kunststoffen en synthetisch rubber. De vinding om stikstof aan de atmosfeer te onttrekken vormde de tweede pijler waarop IG FARBEN's dominante positie in de chemische industrie rustte. Stikstof is een basisingrediënt van onder andere kunstmest en een aantal krachtige explosieven. Een andere vinding van IG, de hydrogenatietechniek, die het mogelijk maakte om steenkool in benzine om te zetten, heeft het Duitse militarisme grotendeels onafhankelijk gemaakt van buitenlandse olie. We gebruiken dat voorbeeld (naast de vele andere die er zijn) om te laten zien hoe Duitse kartels te werk gingen. Het nieuws dat steenkool in benzine kon worden getransformeerd viel slecht bij STANDARD OIL (thans EXXON). De wereldvoorraden steenkool overtreffen die van olie vele malen. STANDARD OIL sloot een overeenkomst met IG FARBEN die erop neer kwam dat IG de productie van synthetische benzine zou beperken tot Duitsland en dat STANDARD OIL in de rest van de wereld op oliegebied zijn gang mocht gaan. Maar omgekeerd zou STANDARD zich alleen met chemie bezig houden wanneer het direct gerelateerd was aan olie. De voorwaarden en afspraken werden vastgelegd in overeenkomsten. De patenten en know-how van IG en STANDARD werden volgens afspraak (overigens tot wederzijds voordeel) bijeen gebracht in een pool. De afspraak betekende onder andere dat STANDARD zijn eigen veelbelovende onderzoek naar synthetisch rubber (onmisbaar in oorlogen, de natuurlijke voorraden zijn ontoereikend) stopzette en IG op dat terrein wereldwijd de vrije hand liet. Amerikaanse rubberproducenten (zoals GOODYEAR) konden niet om de afspraken tussen de beide giganten heen zonder inbreuk te maken op bestaande patenten. Het gevolg was dat Amerika bij het uitbreken van de oorlog een schreeuwend tekort had aan rubber, maar ook aan (dankzij andere patentafspraken met soortgelijke implicaties), technische apparatuur en lichte metalen (aluminium en magnesium) voor de scheeps- en vliegtuigbouw. Ten tijde van het Hitler-regime werd de militaire top van Duitsland rechtstreeks betrokken bij patentovereenkomsten die van militaire betekenis waren. De nauwe banden tussen de Amerikaanse en Duitse bedrijven leverde bovendien een schat aan productiegegevens op, waarmee de Duitse militaire inlichtingendiensten ten eerste gebaat waren. Aan de hand van royalties, die werden betaald op basis van licentierechten, kon immers nauwkeurig worden berekend wat de VS produceerden aan lichte metalen, chemische producten, apparatuur, elektronica, vliegtuigen en schepen. Toch was hier - althans aanvankelijk - geen sprake van samenspanning met de nazi's. De Amerikaanse en Duitse partners streefden uitsluitend hun eigen zakelijke belangen na. Dat dankzij de groeiende verwevenheid van de Duitse industrie met het Hitler-regime de militairen daarmee hun voordeel hebben kunnen doen, is nooit een doel op zich geweest, maar was na verloop

van tijd wel een gegeven. Kind van de rekening werd de Amerikaanse defensie die te kampen kreeg met belangrijke tekorten.

De Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen de gevolgen van cloaking en de patentpolitiek van de grote Duitse concerns/kartels – die in feite als wapens van economische oorlogvoering werden gebruikt - pijnlijk aan het licht. De inschakeling - vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog - van 'neutrale' stromannen (vaak Zwitserse of Zweedse bedrijven, burgers, banken en holdings) bracht met zich mee dat Duitse dochterondernemingen niet konden worden geconfisqueerd. Toen dat op grond van een speciale presidentiële bevoegdheid toch mogelijk werd gemaakt, bleek verkoop in de praktijk zo goed als onmogelijk, omdat de 'eigenaars' processen aanspanden tegen de inbeslagname van 'hun' bezit. Dat leidde in vrijwel alle gevallen tot langdurige, juridische gevechten die soms meer dan 25 jaar hebben geduurd. Er is tijdens de oorlog veel Duits bezit onder beheer gesteld (ook de Amerikanen hadden hun lesje in de Eerste Wereldoorlog geleerd) maar hoeveel Duitse belangen in allerlei gedaantes dankzij uitgekende strategieën de dans hebben weten te ontspringen blijft een open vraag. Die vraag kan ook worden gesteld met betrekking tot de Zuid-Amerikaanse landen die als broeinesten van cloaking bekend stonden.

Operatie Safehaven

Safehaven vloeide dus voort uit de ervaringen die tijdens de Eerste Wereldoorlog, het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog waren opgedaan. De ontduiking op grote schaal van de bepalingen van Versailles was bekend en in kaart gebracht. De signalen (in 1944) dat Duitse bedrijven en nazi-kopstukken opnieuw plannen aan het smeden waren om hun bedrijven en technologie (net als in het Interbellum) in neutrale buitenlanden te verbergen, eisten tegenmaatregelen. De mogelijkheid van een Derde Wereldoorlog werd in 1944 als een serieuze mogelijkheid beschouwd en dat was het ongetwijfeld ook in het perspectief van die tijd. Het wantrouwen jegens Duitsland en zijn wapens voor economische oorlogvoering – zoals Duitse kartels werden beschouwd - was enorm, net als de fascinatie die het opriep. Om met president Roosevelt te spreken:

The history of the use of the IG FARBEN trust by the Nazis reads like a detective story. Defeat of the Nazi armies will have to be followed by eradication of these weapons of economic warfare.'

Operatie Safehaven had eveneens als doel om door Duitsland geroofde goederen (kunst, diamanten, goud, effecten etc.) op te sporen en terug te geven aan de landen van herkomst. Daarnaast lag het in de bedoeling om neutrale landen als Zweden en Zwitserland te bewegen Duitse dochterondernemingen op hun territorium te confisqueren en de opbrengsten ter beschikking te stellen voor de wederopbouw van Europa. Het roofaspect zal in dit boek niet aan de orde gekomen. Ik heb daar inmiddels drie boeken en ongeveer 35 artikelen aan gewijd en meen voor dat aspect te kunnen volstaan met een verwijzing naar die publicaties.

Het einde van Safehaven

Net als de Amerikanen, die initiatiefnemers van Safehaven, waren ook de Sovjets geïmponeerd door de Duitse economische macht als bron van militarisme. Beide grootmachten waren ervan overtuigd dat eliminatie van die macht een absolute voorwaarde was om toekomstige Duitse militaire agressie te voorkomen. Gedurende de Tweede Wereldoorlog bestond er over de vernietiging van die macht, als voorwaarde voor een veilig Europa, nauwelijks verschil van mening. Maar na – en zelfs al vóór het einde van de oorlog - was er van een eensgezind front geen sprake meer. Vooral grote Amerikaanse bedrijven ontpopten zich als felle tegenstanders van Safehaven. Want niet alleen STANDARD OIL (EXXON) maar ook andere giganten als ALCOA, DOW, DUPONT, REMINGTON ARMS, GENERAL MOTORS, GOODYEAR, PROCTER & GAMBLE en UNION CARBIDE hadden overeenkomsten gesloten met Duitse kartels als KRUPP, MANNESMANN, IG FARBEN, SIEMENS en SCHERING. Die agreements waren bij het uitbreken van de vijandelijkheden voor de duur van de oorlog opgeschort, maar bijna altijd met de toezegging dat de business meteen na de vrede zou worden hervat. Dan zou het weer

business as usual zijn. Aan die afspraken wilden ze na de oorlog liever niet (en zeker niet publiekelijk) worden herinnerd, laat staan er mee in verband gebracht. IG en KRUPP werden tijdens de processen van Neurenberg veroordeeld voor dwangarbeid, plundering in de bezette gebieden en het geven van hulp aan het nazi-regime bij zijn voorbereiding van de Tweede Wereldoorlog. Het Amerikaanse State Department (met zijn nauwe contacten met grote Amerikaanse bedrijven) toonde zich al spoedig en in een steeds hoger tempo tegenstander van de Safehaven-politiek, die het werd verondersteld (mede) uit te voeren. Bovendien was het een steeds terugkerend obstakel bij hun diplomatieke contacten met Zwitserland, Zweden, Spanje, Portugal en de vele Zuid-Amerikaanse landen waar Duitse nazi's en bedrijven een gastvrij onderkomen hadden gevonden. De Sovjets waren na verloop van tijd nog de enigen die een daadwerkelijke eliminatie van de Duitse economische macht voorstonden om oorlog in de toekomst te voorkomen. De angst voor het communisme had in het Westen een verschuiving van opvattingen teweeggebracht en de mening doen postvatten dat Duitsland een onmisbare bondgenoot was in de strijd tegen het Rode Gevaar. Het land was van vijand tot vriend geworden. Voor de Sovjet-Unie gold het tegenovergestelde. Van een aanvankelijk gesmeerd lopende operatie degradeerde Safehaven tot een krachteloze organisatie die een doel nastreefde dat door veranderde politieke omstandigheden zowel onhaalbaar als achterhaald was geworden. Er lijkt een directe relatie te bestaan tussen de neergang van Safehaven en de opkomst van de Koude Oorlog. De vraag rijst of de Koude Oorlog het afstervingsproces van Safehaven heeft versneld of dat – omgekeerd - het evidente falen van operatie Safehaven om de Duitse economische bronnen voor agressie te elimineren, (mede)oorzaak van de opkomst van de Koude Oorlog is geweest.

Dr. Gerard Aalders is onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam. Hij studeerde geschiedenis en Scandinavische taal- en letterkunde en promoveerde in 1989 op *Swedish neutrality and the Cold War, 1945-1949*. Aalders is co-auteur van *The Art of cloaking ownership* (1996), een studie naar de geheime collaboratie van neutrale staten met de Duitse oorlogsindustrie, die in zes talen werd gepubliceerd; de eerste (Zweedse) versie verscheen in 1989. Hij schreef verder ondermeer (met dr. C. Hilbrink) een boek over de eerste na-oorlogse Nederlandse veiligheidsdienst, *De affaire Sanders* (1996) en een biografie over de Duits-Nederlandse spionne Leonie. (2003). Aalders is de auteur van ruim 35 artikelen over roof en restitutie, over welk onderwerp hij een trilogie publiceerde: *Roof*. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog, Den Haag, 1999, Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945, Amsterdam, 2001 en *Eksters*. De nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij De Nederlandsche Bank, Amsterdam, 2002. *Roof* werd in het Engels vertaald als *Nazi looting. The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War*, Oxford – New York, 2004 en in het Duits als *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*, Köln, 2000. Eind 2004 verschijnt de Duitse vertaling van Leonie.

Bronnen

Operatie Safehaven is voor ruim 90 procent gebaseerd op archiefonderzoek in onder andere:

Bundesarchiv Berlijn Department of Justice, Washington Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts Hoover Institution on War, Peace and Revolution, Stanford University, Palo Alto (USA) Library of Congress, Washington Nationaal Archief, Den Haag. National Archives, Washington, USA National Archives, London, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam. Riksarkivet, Stockholm, Zweden Schweizerisches Bundesarchiv, Bern, Zwitserland Truman Presidential Museum and Library, Independence, USA

Publicatie

Operatie Safehaven maakt deel uit van het NIOD-onderzoeksprogramma. Het manuscript (naar schatting 200.000 woorden) zal volgens de regels van het NIOD vóór publicatie worden beoordeeld door een onafhankelijke commissie van economische, juridische en historische experts. De bronnen zullen in eindnoten worden verantwoord. De Nederlandse uitgave verschijnt naar verwachting in 2006 bij Uitgeverij BOOM te Amsterdam.

Medewerkers

Gerard Aalders

[Terug naar Afgerond Onderzoek](#)